

ПРЕДМЕТ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Стаття присвячена дослідженню поняття та змісту предмета правової експертизи нормативно-правових актів. Автор у своєму дослідженні визначає коло питань, що охоплюють загальний предмет правової експертизи нормативно-правових актів.

Ключові слова: *нормативно-правовий акт, експертиза, правова експертиза, предмет правової експертизи.*

А. В. Рыбикова

Предмет правовой экспертизы нормативных правовых актов

Статья посвящена исследованию понятия и содержания предмета правовой экспертизы нормативных правовых актов. Автор в своём исследовании определяет круг вопросов, охватывающих общий предмет правовой экспертизы нормативных правовых актов.

Ключевые слова: *нормативный правовой акт, экспертиза, правовая экспертиза, предмет правовой экспертизы.*

A. Rybikova

The legal expertise subject

The article is devoted to research of the concept and the content of the legal expertise subject. The author in this investigation determines a range of issues of the general legal expertise subject.

Key words: *legal act, expertise, legal expertise, legal expertise subject*

Постановка проблеми та її актуальність.

Правотворення та процес реалізації права вимагають науково обґрунтованих контрольних заходів, одним з яких виступає правова експертиза нормативно-правових актів, яка дозволяє запобігти виникненню багатьох проблем у суб'єктів правореалізаційного процесу, пов'язаних із дефектами нормативно-правових актів. До цього часу відсутній єдиний теоретичний підхід до визначення предмету правової експертизи нормативно-правових актів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням визначення змістовного наповнення предмету правової експертизи присвятили свої праці В. О. Бутенко, М. О. Васильєв, О. Р. Дашковська, Т. О. Дідич, О. О. Разуваєв та інші.

Водночас, слід відмітити, що перелік запропонованих до включення до предмету правової експертизи нормативно-правових актів питань не переглядався у зв'язку із укладанням Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та

Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої сторони, і, як наслідок, підвищенням вимог до якісного законодавства.

Отже, існує потреба у перегляді та доповненні предмету правової експертизи нормативно-правових актів з урахуванням процедури наближення законодавства України до *acquis* ЄС з тим, щоб існуючі закони та майбутнє законодавство поступово досягли сумісності з *acquis* ЄС, враховуючи високий рівень вимог до захисту прав людини і громадянина.

Метою статті є визначення поняття «предмет правової експертизи нормативно-правових актів» та його змістовного наповнення на сучасному етапі.

З метою вивчення предмету правової експертизи нормативно-правових актів варто з'ясувати таке:

– підходи до вибору терміну, значення якого означає коло питань, відповідь на які дає експерт правової експертизи нормативно-правових актів;

– визначення поняття «предмет правової експертизи нормативно-правових актів» з урахуванням сучасних поглядів вчених, які працюють у сфері експертології;

– склад предмету правової експертизи нормативно-правових актів, поставивши за мету зробити його оптимальним, враховуючи сучасні потреби розвитку законодавства.

Виклад основного матеріалу. Дослідження наукових джерел свідчить про відсутність одноманітності у підході до обрання терміну, який визначає коло питань, що ставиться перед експертом при проведенні правової експертизи нормативно-правових актів. Так, Д. А. Ковачев, Т. О. Дідич та В. О. Бутенко об'єктом експертизи називають систему питань, що ставиться перед експертом, відповідь на які надається експертом шляхом використання ним спеціальних знань [7, с. 91-92; 4, с. 135; 1, с. 6].

У свою чергу автор підійшов до вирішення цього питання з урахуванням терміну, запропонованого Мін'юстом України у Методичних рекомендаціях щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, схвалених постановою колегії Міністерства юстиції від 21 листопада 2000 року № 41 [10].

Погоджуємось із З. Загінєй, що незважаючи на те, що термін об'єкт (*objectum*) у перекладі з латинської мови означає «предмет», все таки об'єкт і предмет є самостійними елементами змісту будь-якої галузі знань [6, с. 32].

Отже, зміст поняття «об'єкт», виходячи з наукової традиції, є ширшим за зміст поняття «предмет», тому, під об'єктами правової експертизи нормативно-правових актів пропонуємо розуміти нормативно-правові акти, виходячи із розроблених теорією права ознак, а терміном «предмет правової експертизи нормативно-правових актів» назвати коло питань, над наданням відповідей на які працюють експерти правової експертизи нормативно-правових актів, оскільки в наукових джерелах поширеною є думка про предмет експертизи як обставини, що можуть бути з'ясовані в процесі експертного дослідження, фактичні дані, які встановлюються на основі спеціальних знань та дослідження матеріалів справи [16, с. 112].

Нами видається необхідним у контексті обраної теми з'ясувати критерій, за яким мають формулюватися питання, що входять до предмету експертизи.

Незважаючи на те, що видів правової експертизи нормативно-правових актів багато, вважаємо, що такий критерій має бути уніфікованим і ним виступає узагальнений юридичний критерій якості, який відповідає вимогам щодо:

– дотримання процедури прийняття об'єкта експертизи;

– дотримання правил та вимог юридичної техніки;

– узгодженості як в середині об'єкта експертизи, так і в системі законодавства в цілому;

– дотримання принципів правотворчої діяльності;

– відповідності норм сучасним досягненням вітчизняної та зарубіжної правової науки і юридичної практики, в тому числі практики ЄСПЛ;

– здатності регулювати суспільні відносини на умовах соціального компромісу.

Виходячи з цього предмет правової експертизи нормативно-правових актів є гнучкою системою питань, побудованих на основі юридичного критерію якості, відповідь на які дає можливість виявити дефекти нормативно-правових актів, надати рекомендації щодо їх усунення та забезпечити рівень якості законодавства в цілому.

Аналізуючи класифікацію видів правової експертизи нормативно-правових актів, приходимо до висновку, що можна виділити загальний предмет правової експертизи нормативно-правових актів, який становить систему питань, відповідь на які потрібно сформулювати щодо кожного об'єкта експертизи, та спеціальний предмет правової експертизи нормативно-правових актів, який включає такі питання, відповідь на які дозволить досягти завдання певного виду правової експертизи нормативно-правових актів, зокрема таку точку зору стосовно гендерної експертизи нормативно-правових актів висловлює О. Р. Дашковська [3, с. 220–221].

При формулюванні системи питань, що входять до предмету правової експертизи, варто враховувати, що такий перелік не може бути розроблений один раз і назавжди. На нашу думку,

він має переглядатись, доповнюватись залежно від виникаючих потреб, тобто має характеризуватись ознакою гнучкості. На такий перелік можуть і повинні впливати помилки, які виявляються експертом при проведенні експертизи, виявлення яких не охоплено предметом експертизи.

Отже, при визначенні питань предмету правової експертизи нормативно-правових актів варто враховувати його кореляцію із виявленими дефектами нормативно-правових актів.

З огляду на зазначене, вважаємо за необхідне надати експертові можливість зазначати у висновку експертизи виявлені ним дефекти, які виходять за межі предмета експертизи з одночасним інформуванням організатора експертизи з метою внесення відповідних змін до рекомендованого переліку питань, що становить загальний або спеціальний предмет правової експертизи нормативно-правових актів.

В результаті аналізу предмета правової експертизи нормативно-правових актів можна виділити такі його ознаки:

- 1) змістовність;
- 2) гнучкість;
- 3) відповідність юридичному критерію якості;
- 4) тісний зв'язок з теорією дефектів нормативно-правових актів.

В науковій літературі пропонуються переліки питань, сформовані на основі визначених критеріїв, що мають становити предмет правової експертизи нормативно-правових актів. Питання, як правило, стосуються перевірки об'єкта експертизи на відповідність положенням Конституції України, нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, вимогам міжнародно-правових актів, що ратифіковані Україною; недопустимість обмеження чи порушення положеннями проекту законних прав людини і громадянина; відповідність положень об'єкта експертизи завданням і меті, на досягнення якої він спрямований; відсутність колізій між положеннями об'єкта експертизи і чинних нормативно-правових актів рівної з ним юридичної сили; відповідність юридичної форми значенню суспільних відносин, на врегулювання яких проект спрямований; передбачення реального механізму юридичного забезпечення ефективної дії новостворюваного нормативного акта, співвідношення обсягу нормативно-

го акту та обсягу проблеми регулювання, що повинне бути збалансованим та зваженим, оптимальність санкцій, що мають застосовуватись у разі порушення нормативно-правового акта, правильність внутрішнього оформлення нормативно-правового акта, що відповідає вимогам юридичної техніки, чіткість, точність зрозумілості норм права, відсутність логічних помилок тощо [9, с. 70–71; 11, с. 53; 5, с. 75–78, 12, с. 44; 8, с. 19].

М. О. Васильєв розкриває предмет правової експертизи нормативно-правових актів через цілі і завдання [2, с. 27–28]. Також він виділяє елементи предмету (цільова ситуація, очікувані наслідки дії акта; фактична ситуація та її розвиток (як проблема), очікувана зміна поведінки суб'єктів; фактори ситуації, запропонований варіант нормативного регулювання, існуюче нормативне регулювання, проект нормативно-правового акту) [2, с. 29].

Для висвітлення офіційного ставлення до предмету правової експертизи з боку державних органів необхідно зупинитись на Методичних рекомендаціях щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, схвалених постановою колегії Міністерства юстиції від 21 листопада 2000 року № 41 [10], які пропонують відносити до предмета правової експертизи проекту нормативно-правового акта питання, що стосуються місця нормативно-правового акта в системі законодавства, дотримання вимог юридичної техніки, відповідності соціально-економічним відносинам, що становлять предмет його регулювання.

Вважаємо за потрібне узагальнити питання, які пропонуються вченими, кожен з яких звертає увагу на окремі аспекти загальної проблеми з доповненням переліку новими питаннями, включення яких, на думку автора, дозволить комплексно підійти до задоволення вимог юридичного критерію якості.

В результаті проведеного дослідження пропонуємо систему питань, що входять до загального предмета правової експертизи нормативно-правових актів:

питання ідентифікаційного характеру:

1. Віднесення об'єкта експертизи до нормативно-правових актів.

Питання діагностичного характеру:

2. дотримання при підготовці нормативно-правового акта принципів правотворчості, зокрема:

– принципу законності, який стосується як процесу правотворчості, так і змісту нормативно-правових актів (рішення КСУ від 13 березня 2012 р. № 5-рп/2012, пп. 3.1).

- в основу цього принципу покладено правило, відповідно до якого вся правотворча робота з підготовки, прийняття, опублікування нормативно-правових актів повинна здійснюватися відповідно до положень чинних нормативно-правових актів;

- зміст нормативно-правових актів має відповідати нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, основним принципам права, ратифікованим міжнародно-правовим договорам, бути узгодженим із нормативно-правовими актами такої ж юридичної сили та всередині такого нормативно-правового акта, відповідати рішенням Європейського Суду з прав людини (рішення КСУ від 1 квітня 2008 р. № 4-рп/2008, пп. 4.2), рішенням КСУ;

- суворе дотримання ієрархії правових актів;

- предмет регулювання нормативно-правового акта має відноситись до компетенції органа, який його приймає, та регулюватися саме цим видом нормативно-правових актів;

– принципу правової визначеності, який охоплює вимоги щодо чіткості, точності, зрозумілості норм права, стабільності і несуперечливості нормативно-правових актів, відсутність прогалин у праві, заборони зворотної дії нормативно-правових актів, обмеження широким дискреційним повноважень органів державної влади (рішення КСУ від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005, пп. 5.3, від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010, пп. 3.4; від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010, пп. 3.1, 3.3; від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010, пп. 4.1, 4.3).

3. Відповідність положень нормативно-правового акта сучасним досягненням вітчизняної та зарубіжної правової науки та юридичної практики.

4. Врахування історії та зарубіжного досвіду правового регулювання відповідних суспільних відносин.

5. Дотримання правил юридичної техніки. Наприклад, вимоги культурності (загальної і юри-

дичної) акта: грамотність, правильна форма, раціональна структура, наявність зовнішніх атрибутів тощо. Досліджуються правила й засоби, спрямовані на системний виклад нормативно-правових приписів.

6. Відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу, якщо нормативно-правовий акт за предметом регулювання відноситься до пріоритетних сфер адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а також практиці ЄСПЛ.

7. Забезпечення всім особам незалежно від їх певних ознак рівних прав і свобод, а також рівних можливостей для їх реалізації у відповідності до принципу недискримінації.

8. Відповідність нормативно-правового акта затвердженій концепції його розробки.

9. Наявність механізмів реалізації нормативно-правового акта та оптимізації бюрократичних процедур.

10. Вживання в нормативно-правовому акті правильної термінології.

11. Дотримання правил формальної логіки права.

Питання оціночного характеру:

12. Виявлення потреби (у випадку необхідності) внесення змін у всі нормативно-правові акти, сфера правового регулювання яких пов'язана із сферою регулювання нового нормативно-правового акта.

Питання прогностичного характеру:

13. Оцінка як позитивних, так і негативних наслідків реалізації нормативно-правового акта в сучасних умовах із визначенням можливої альтернативи правового регулювання конкретних суспільних відносин з урахуванням судової практики.

Беручи до уваги об'єктивну необхідність у забезпеченні єдності та цілісності системи законодавства, актуальним є проведення правової експертизи змін до законодавства, які потрібно внести у зв'язку із прийняттям нового нормативно-правового акта. Як свідчить досвід прийняття нормативно-правових актів, такі зміни вносяться часто косметично та поверхово. Так, на прикладі прийняття КПК України можна відстежити внесення змін до більше ніж 60 нормативно-правових актів, сфера регулювання яких пов'язана із сферою регулювання кодексу. Наприклад, у Митному

кодексі України у частині другій статті 308 словосполучення «досудового слідства у зв'язку з розслідуванням кримінальних справ» замінено словосполученням «досудового розслідування у зв'язку з кримінальним провадженням», у Законі «Про нотаріат» у частині шостій статті 8 словосполучення «органів дізнання і досудового слідства» замінено словосполученням «органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування», а у підпункті «г» пункту 2 частини першої статті 12 словосполучення «винесення постанови про припинення кримінальної справи» замінено словосполученням «закриття кримінального провадження» [15, с. 42], у ст. 105 КК України відсутні підстави дострокового звільнення неповнолітнього зі спеціальної навчально-виховної установи, можливість якого визначена у ст. 502 КПК України.

Аналіз проведених змін дає можливість стверджувати про те, що більшість із них пов'язані як із зміною назви кодексу, так із запровадженням багатьох новел кодексу, але вони носять поверховий характер і стосуються скоріше букви закону.

Як показує моніторинговий звіт, проведений Центром політико-правових реформ у 2013 році, у більшості внесених змін до чинного законодавства не враховується нова ідеологія КПК України, існує потреба у суттєвому доопрацюванні вже внесених змін більше ніж у 38 нормативно-правових актів через їх суттєву невідповідність КПК України [14, с. 12-20].

Отже, під час проведення правової експертизи потрібно виявити всі нормативно-правові акти, пов'язані із сферою правового регулювання об'єкта експертизи, і щодо кожного з виявлених актів прийняти одне з таких рішень:

1) рекомендувати скасувати відповідний нормативно-правовий акт у зв'язку із тим, що відповідні правовідносини врегульовані новим нормативно-правовим актом (об'єктом експертизи) і додаткового врегулювання не потребують;

2) у зв'язку із потребою у значній кількості змін рекомендувати прийняти нову редакцію відповідного нормативно-правового акта;

3) рекомендувати внести відповідні зміни до нормативно-правового акта;

4) залишити відповідний нормативно-правовий акт без змін [15, с. 43].

До предмету правової експертизи чинних нормативно-правових актів пропонуємо включити перевірку факту прийняття нових нормативно-правових актів на виконання приписів об'єкта експертизи.

При розв'язанні проблеми предмету правової експертизи нормативно-правових актів потрібно не лише звертати увагу на ті питання, які мають до нього відноситись, але й відмежовувати його від тих питань, які не уповноважена вирішувати саме правова експертиза. Вочевидь варто погодитись із О. О. Разуваєвим у тому, що політична та управлінська складові оцінки нормативно-правових актів не відносяться до предмету правової експертизи, а мають бути предметом окремих спеціалізованих процедур [13, с. 140].

Висновки. Враховуючи дослідження питань, що складають предмет правової експертизи нормативно-правових актів, можна дійти висновку, що він виступає центральною ланкою процедури проведення уповноваженим суб'єктом правової експертизи нормативно-правових актів, що викликає необхідність обґрунтованого та виваженого ставлення до формулювання кількісного та якісного складу предмету експертизи.

Отже, предмет правової експертизи нормативно-правових актів є гнучкою системою питань, побудованих на основі юридичного критерію якості, відповідь на які дає можливість виявити дефекти нормативно-правових актів, надати рекомендації щодо їх усунення та забезпечити рівень якості законодавства в цілому.

Література

1. *Бутенко В. О.* Феноменологічні, методологічні та практичні основи правової експертизи юридичних документів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. О. Бутенко. – К., 2011. – 20 с.

2. *Васильев М. А.* Правовая лингвистическая экспертиза проектов актов местного самоуправления / М. А. Васильев // Обнинск: Институт муниципального управления, 2002. – 84 с.

3. *Дашковська О. Р.* Гендерна експертиза законодавства: методологічні проблеми / О. Р. Дашковська // Вісник Акад. правових наук. – 2006. – № 4. – С. 219–225.

4. Дідич Т. О. Нормопроекування: питання теорії та методології / Т. О. Дідич. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 160 с.

5. Железняк Н. А. Питання гармонізації нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України із законодавством Європейського союзу / Н. А. Железняк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 5. – С. 75-78.

6. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика: монографія / З. Загиней. – К.: Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 380 с.

7. Ковачев Д. А. Механізм правотворчества социалистического государства. Вопросы теории / Д. А. Ковачев. – М.: Юрид. лит., 1977. – 112 с.

8. Косович В. М. Логічні засоби забезпечення досконалості нормативно-правових актів України / В. М. Косович // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2014. – Вип. 59. – С. 17-27.

9. Лисенков С. Л. Про критерії визначення якості проектів нормативно-правових актів / С. Л. Лисенков // Державно-правова реформа в Україні: матеріали наук.-практ. конференції (листопад 1997 р.). – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 69-72.

10. Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів [Електронний ресурс]: схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України від 21.11.2000 № 41. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=va041323-00>

11. Олійник А. С. Організаційно-правові питання забезпечення законодавчої діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. С. Олійник. – К., 1998. – 207 с.

12. Панкратова В. О. Роль принципу правової визначеності в процесі правотворчості / В. О. Панкратова // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2. – С. 43-46.

13. Разуваев А. А. Экспертиза как средство повышения эффективности процесса правореализации (вопросы теории и практики): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Разуваев. – Саратов, 2006. – 229 с.

14. Реалізація нового КПК України у 2013 році (моніторинговий звіт) / О. А. Банчук, І. О. Дмит-

рієва, З. М. Саїдова, М. І. Хавронюк. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. – 40 с.

15. Рибікова Г. В. Правова експертиза нормативно-правових актів у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України / Г. В. Рибікова // Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо обмеження конституційних прав людини і громадянина в кримінальному провадженні: зб. наук. праць. – К.: ЮІ НАУ, 2012. – С. 42-43.

16. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / В. В. Шишко. – К., 2004. – 18 с.

References

1. Butenko V. O. Fenomenolohichni, metodolohichni ta praktychni osnovy pravovoi ekspertyzy yurydychnykh dokumentiv: avtoref. dys. na здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / V. O. Butenko. – К., 2011. – 20 s.

2. Vasylev M. A. Pravovaia lnhvystycheskaia ekspertyza proektov aktov mestnoho samoupravleniia / M. A. Vasylev // Obnynsk: Ynstitut munytsypalnoho upravleniia, 2002. – 84 s.

3. Dashkovska O. R. Henderna ekspertyza zakonodavstva: metodolohichni problemy / O. R. Dashkovska // Visnyk Akad. Pravovykh Nauk. – 2006. – № 4. – S. 219-225.

4. Didych T. O. Normoproektuvannia: pytannia teorii ta metodolohii / T. O. Didych. – K.: Vydvo Yevropeiskoho un-tu, 2010. – 160 s.

5. Zhelezniak N. A. Pytannia harmonizatsii normatyvno-pravovykh aktiv ministerstv, inshykh tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy iz zakonodavstvom Yevropeiskoho soiuzu / N. A. Zhelezniak // Biuletен Ministerstva yustyttsii Ukrainy. – 2003. – № 5. – S. 75-78.

6. Zahynei Z. Kryminalno-pravova hermenevtyka: monohrafiia / Z. Zahynei. – K.: Vydavnychi dim «ArtEk», 2015. – 380 s.

7. Kovachev D. A. Mekhanyzm pravotvorchestva sotsyalystycheskoho hosudarstva. Voprosy teoryy / D. A. Kovachev. – M.: Yuryd. lit., 1977. – 112 s.

8. Kosovych V. M. Lohichni zasoby zabezpechennia doskonalosti normatyvno-pravovykh aktiv Ukrainy / V. M. Kosovych // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia «Iurydychna». – 2014. – Vyp. 59. – S. 17-27.

9. *Lysenkov S. L.* Pro kryterii vyznachennia yakosti proektiv normatyvno-pravovykh aktiv / S. L. Lysenkov // Derzhavno-pravova reforma v Ukraini: Materialy naukovykh-praktychnoi konferentsii (lystopad 1997 r.). – K.: In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1997. – S. 69-72.

10. *Metodychni rekomendatsii shchodo provedennia pravovoi ekspertyzy proektiv normatyvno-pravovykh aktiv [Elektronnyi resurs]:* skhvaleno postanovoiu kolehii Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 21.11. 2000 r. № 41. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=va041323-00>

11. *Oliinyk A. S.* Orhanizatsiino-pravovi pytannia zabezpechennia zakonodavchoi diialnosti v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. / Oliinyk Alla Serhiivna. – K., 1998. – 207 s.

12. *Pankratova V. O.* Rol pryntsypu pravovoi vyznachenosti v protsesi pravotvorchosti / V. O. Pankratova // Porivnialno-analitychne pravo. – 2015. – № 2. – S. 43-46.

13. *Razuvaev A. A.* Ekspertyza kak sredstvo povysheniya effektivnosti protsessa pravorealizatsyy (voprosy teoryy y praktyky): dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Razuvaev Aleksei Aleksandrovych. – Saratov, 2006. – 229 s.

14. *Realizatsiia novoho KPK Ukrainy u 2013 rotsi (monitorynhovyi zvit)* / O. A. Banchuk, I. O. Dmytriieva, Z. M. Saidova, M. I. Khavroniuk. – K.: FOP Moskalenko O. M., 2013. – 40 s.

15. *Rybikova H. V.* Pravova ekspertyza normatyvno-pravovykh aktiv u zv'iazku iz pryiniattiam Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy / H. V. Rybikova // Shliakhy udoskonalennia kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva shchodo obmezhenia konstytutsiinykh prav liudyny i hromadianyna v kryminalnomu provadzhenni: zb. nauk. prats. – K.: YuI NAU, 2012. – S. 42-43.

16. *Shyshko V. V.* Kulturolohichni problemy pravotvorchosti: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yur. nauk: 12.00.12 / V. V. Shyshko. – K., 2004. – 18 s.